

Halina Taras*

(Rec.) Jacek Górski, Anna Tyniec, z udziałem Janusza Budziszewskiego, Mateusza Iwańskiego, Pawła Jarosza, Marii Lityńskiej-Zajac, Mikołaja Orzechowskiego, Anny Rauby-Bukowskiej, Anity Szczepanek, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6)*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie 2018, 313 stron, 112 rycin, 63 tablice, 13 tabel, CD

W 2018 roku ukazała się długo wyczekiwana monografia jednego z cmentarzysk kurhanowych w Guciowie – stanowiska 6 – badanego przez Renatę Rogozińską-Goszczyńską w latach 1959-1965. Na wyniki tych prac, które objęły ponad dwadzieścia kopców (nawet obecnie stanowisko to należy do cmentarzysk kurhanowych przebadanych na Lubelszczyźnie w największym stopniu), a przez badaczkę były jedynie sygnalizowane (Rogozińska 1961; 1963; Rogozińska-Goszczyńska 1965; 1966), wielokrotnie powoływano się w dotychczasowej literaturze przedmiotu (np. Dąbrowski 1972; 2004; Kempisty 1978; Zoll-Adamikowa 1975; Taras 1995; Makarowicz 1998; 2010; Górski 2007). Dokumentacja badań na stan. 6, jak i większość zabytków ruchomych, z których część przechowywało Muzeum Archeologiczne w Krakowie, nie były jednak dostępne ogółowi archeologów. Wspomniana książka weryfikuje utrwalone w literaturze fachowej opinie o cmentarzysku i po raz pierwszy prezentuje większość pozyskanych tam źródeł. Niestety, nie wszystkie materiały przetrwały upływ czasu i mimo żmudnych poszukiwań nie udało się już ich odzyskać. Niekompletna jest także dokumentacja terenowa (Górski 2018, 7; zob. też załącznik na CD pt. *Redakcja opisów kurhanów Renaty Rogozińskiej-Goszczyńskiej*). Pozytywnym aspektem opracowania zachowanych źródeł jest wykorzystanie przez autorów książki współcześnie dostępnych technik analitycznych.

Monografia, która ukazała się w serii *Biblioteki Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, jest końcowym efektem projektu naukowego pt. *Fenomen miejsca – nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego*

średniowiecza w Guciowie, realizowanego w ramach jednego z programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – Ochrona zabytków archeologicznych. Zawiera cztery podstawowe rozdziały, z których trzy (1-3) składają się z czterech podrozdziałów. Podrozdziały 1.1.-1.4. mają charakter wprowadzający do części analitycznej. W punkcie 1.1., autorstwa Jacka Górskiego (2018a), omówiono historię badań stanowiska i etapy jego zasiedlenia w pradziejach i wczesnym średniowieczu, stan zachowania źródeł i dokumentacji oraz scharakteryzowano środowisko przyrodnicze. Podkreślono dobitnie trudności, z jakimi musieli się zmierzyć autorzy, wynikające przede wszystkim z niekompletności bazy źródłowej, braków w dokumentacji i częściowej niekompatybilności zachowanych jej fragmentów z publikowanymi wcześniej wynikami prac. Nie udało się zweryfikować np. pierwotnej wielkości cmentarzyska. Obecny stan zachowania stanowiska nie pozwala wypowiadać się wiarygodnie na temat liczby kurhanów. W kontekście stwierdzonych niedoborów dokumentacji analiza niektórych zbadanych kopców jest niekompletna. Dotyczy to głównie obiektów eksplorowanych w późniejszych sezonach (od 1962 r.). Z tej przyczyny w opracowaniu końcowym tylko ogólnie odniesiono się do takich kwestii rytualnych, jak np. organizacja przestrzeni grzebalnej, charakter pochówków czy konstrukcje grobowe. Nie było natomiast możliwości dokonania porównań wewnętrznych pomiędzy wszystkimi kurhanami. Z tych samych przyczyn nie udało się ustalić chronologii względnej w skali całego cmentarzyska.

W podrozdziale 1.2., autorstwa Mikołaja Orzechowskiego (2018), omówiono „zaplecze osadnicze”

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, e-mail: halina.taras@poczta.umcs.lublin.pl

stanowiska 6 w kontekście badań terenowych, realizowanych od lat pięćdziesiątych XX w. po początki bieżącego stulecia. Charakter tych działań, ukierunkowanych niemal wyłącznie na rozpoznanie powierzchniowe, ogranicza pełny wgląd w strukturę i chronologię osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego. Autor, mimo naturalnych ograniczeń, opierając się na dostępnej dokumentacji zarysował najważniejsze etapy zasiedlenia wycinka Rostocza Środkowego w promieniu około 1,5 km od badanego cmentarzyska kurhanowego. Analizę ilustrują archiwalne plany pola kurhanowego, mapy osadnictwa oraz fotografie kopców i ich otoczenia.

Trudności z ustaleniem liczby kopców podjęto się rozwiązać, korzystając z dzisiejszych możliwości, jakie daje analiza danych lotniczego skaningu laserowego (ALS), pozwalająca na weryfikację obiektów archeologicznych o własnej formie krajobrazowej. Wyniki tych badań, zweryfikowane następnie w terenie, umożliwiły „odsiew” obiektów naturalnych (wydm) oraz pozwoliły określić przybliżoną liczbę kurhanów i domniemanych kurhanów (21). Wyniki tych badań przedstawił Mateusz Iwański (2018) w podrozdziale 1.2. W tej części monografii zamieszczono także szereg szczegółowych informacji dotyczących lokalizacji kopców w środowisku naturalnym – w odniesieniu do geomorfologii i przekształceń tego środowiska związanych np. z prowadzeniem w przeszłości gospodarki rolnej (ślady orki) itp. Wyróżniono także pomniejsze skupiska kurhanów w obrębie cmentarzyska. Analiza jest świetnie zilustrowana fotograficznymi planami i przekrojami fragmentów stanowiska.

Katalog kurhanów i zarejestrowanych w trakcie badań pozostałych obiektów nieruchomych (podrozdział 1.4.) kończy pierwszą część tego opracowania. Jego autorzy – Jacek Górski i Anna Tyniec (2018) – po uporządkowaniu dostępnych archiwalnych opisów oraz dokumentacji rysunkowej i fotograficznej, zaprezentowali zweryfikowaną bazę źródłową, która stała się podstawą do analiz i wnioskowania w dalszej części postępowania badawczego.

W katalogu wykazano wątpliwości autorów dotyczące sepulkralnego, bądź nie, charakteru przebadanych form krajobrazowych (*kurhan* lub *kurhan?*), a także dobitnie podkreślono rozległość braków w dokumentacji – kurhany XVI-XVIII, XX-XXX. W odniesieniu do niektórych przytoczone zostały opisy zaczerpnięte z publikacji Renaty Rogozińskiej-Goszczyńskiej. W katalogu wypunktowano te nieścisłości dokumentacyjne czy wątpliwości, które ujawnione zostały po skonfrontowaniu zachowanych rysunków z informacjami opublikowanymi w sprawozdaniach z badań, a które nie pozwoliły uzyskać w pełni wiarygodnych informacji o poszczególnych

kopcach. Wszystkie te wątpliwości wzbudzają w czytelniku refleksję, jak wielka stała się szkoda, że wyniki badań nie zostały opublikowane przed laty przez badaczkę cmentarzyska. Podrozdział kończy zestawienie tabelaryczne ukazujące zróżnicowanie chronologiczne zabytków ceramicznych pochodzących z poszczególnych kopców.

Część druga pracy (podrozdziały 2.1.-2.4.) zawiera analizę źródeł ruchomych i nieruchomych w porządku chronologicznym, począwszy od schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu (kultura ceramiki sznurowej i mierzanowicka), poprzez starszy odcinek epoki brązu (kultura trzciniecka) do wczesnej fazy wczesnego średniowiecza.

Najstarszy etap funkcjonowania cmentarzyska na tym stanowisku omówił Paweł Jarosz (2018). Niewielka liczebność, stan zachowania, a przede wszystkim charakter źródeł wskazują na to, że cmentarzysko z najmłodszej fazy eneolitu – schyłek kultury ceramiki sznurowej – było przypuszczalnie niewielkie i krótkotrwałe. Tak datowany jest grób centralny spod kurhanu nr IX. W obszernej jamie grobowej nie zachowały się szczątki ludzkie, lecz jedynie wyposażenie, składające się z wyrobów krzemienych i fragmentów naczyń (Jarosz 2018, 68-70). Brak jednak pewności, które z wykazanych w grobie przedmiotów krzemienych stanowiły jego faktyczne wyposażenie (zagadnienie to rozwinął w dalszej części monografii J. Budziszewski – 2018, 235-236). Autor, odnosząc się do stylistyki naczyń, osadza ten zespół w przedziale 2400-2300 BC. Domniemywa również, że pusta centralna jama „grobową” w kurhanie nr 1 mogła zawierać pochówek ludności kultury ceramiki sznurowej (Budziszewski 2018, 67), zaś znalezione ponad nią, już w nasypie, ułamki naczynia i toperek kamienny zinterpretował jako pozostałości wyposażenia grobu z wczesnej fazy kultury mierzanowickiej, wkopanego w nasyp i zniszczonego. Tej hipotezy nie można już niestety potwierdzić. Odnotowywane w nasypach kilku innych kopców nieliczne ułamki naczyń charakterystycznych dla różnych faz chronologicznych kultury mierzanowickiej dowodzą sukcesywnych powrotów w to miejsce społeczności tej kultury.

Większość kurhanów na stanowisku 6 usypała społeczność kultury trzcinieckiej, której osadnictwo na Rostoczu Środkowym eksponowane jest znacznie lepiej niż episznurowe (m.in. Balcer *et al.* 2002, 203-204). Takie wnioski uzyskała i opublikowała Renata Rogozińska, a współczesna weryfikacja źródeł i zachowanej dokumentacji tylko je potwierdziła. Wyniki ponownej analizy, przeprowadzonej przez Jacka Górskiego, zawarte zostały w obszernym podrozdziale 2.2. (2018b).

Autor krytycznie odniósł się jednak do niektórych opinii R. Rogozińskiej. Jego zdaniem, w świetle zachowanej dokumentacji, brak jest dostatecznych podstaw do zasadności stosowania pojęcia „kurhanów typu Guciów”, który wprowadziła do literatury R. Rogozińska dla obiektów z warstwą ciałopalną. Weryfikacyjne badania wykopaliskowe podjęte na stanowisku 6 w Guciowie wiosną 2019 r., przez łączoną ekspedycję z Muzeum Archeologicznego w Krakowie i Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie, pokazały, że nie można całkowicie wykluczyć na tym cmentarzysku obecności grobów ciałopalnych warstwowych.

Potwierdzono natomiast obecność podwójnego rytuału – inhumacji i, dominującej, kremacji (2018b, 131). Groby ciałopalne jamowe (nie zawsze wiadomo – ludzkie czy zwierzęce?; zob. Abłamowicz 2018; Szczepanek 2018) zostały wskazane jednak tylko w odniesieniu do kurhanu I (opisano je nie w grupie jam grobowych, tylko w „pozostałych” – Górski 2018b, 105) i XII. Otwarte pozostaje więc pytanie, jaką ich formę można założyć w przypadku innych kurhanów? W książce wzmiankuje się obecność palonych kości, deponowanych w nasypach, a które tworzyły czasem skupiska. Brak jednak bliższych informacji o charakterze tych pochówków (groby wkopywane w nasyp?; zob. Górski 2018b: 132; Szczepanek 2018).

Regularne wydłużone obiekty (owalne lub prostokątne), które opisano jako jamy grobowe, zaobserwowano w większości kopców w liczbie od jednego do czterech. Tylko nieliczne znajdowały się w centralnej przestrzeni pod nasypem kurhanów. W większości przypadków zlokalizowane były na obrzeżach nasypów, co w pewnym stopniu wyróżnia cmentarzysko guciowskie. Jamy te miały przeważnie zróżnicowane konstrukcje drewniane (niekiedy z dodatkowymi elementami kamiennymi), z których część musiała być pierwotnie zadaszona. Wykazane cechy znajdują sporo analogii w trzcinieckim kompleksie kulturowym – autor szczegółowo je analizuje, przywołując inne znaleziska i konstatując ogromną różnorodność ich detali, a nawet unikatowość tych obiektów (2018b, 97-105, 132-133). Interesujący jest także fakt, że niespalone szczątki ludzkie poświadczono tylko w jednej takiej jamie grobowej (pochówek wtórny w centralnej części kurhanu XIII). Wiadomo jednak, że w piaszczystym środowisku kości zachowują się gorzej niż w innym podłożu, np. lessowym.

Bardzo starannie dokonano analizy zabytków ruchomych oraz w oparciu o nią – bazując na źródłach z pięciu kurhanów – zbudowano częściową chronologię względną. Autor wskazuje jednak na rozmaite utrudnienia, które nie pozwalają na ostateczne konkluzje, zwłaszcza

na datowanie początków cmentarzyska trzcinieckiego. Szczegółowa analiza ceramiki (na podstawie cech technologicznych i morfologicznych naczyń oraz ich zdobnictwa) pozwoliła wskazać kopce o potencjalnie późnej pozycji w ramach rozwoju całej kultury, w tym najmłodszy na cmentarzysku trzcinieckim kurhan XXI. Z kolei materiały z nasypu kopca XIII mogą wskazywać na jego starsze pochodzenie, co jednak pozostaje w opozycji do wyników datowania radiowęglowego (Górski 2018b, 133-142). Analiza cech rytualnych, a zwłaszcza stylistyczna ceramiki potwierdza zmieszanie się tu cech „zachodnich” i „wschodnich”, a w szerszym kontekście wyznacza „pograniczną pozycję tego cmentarzyska w ramach trzcinieckiego kompleksu kulturowego (Górski 2018b, 144).

Podsumowując, ten rozdział monografii dostarcza czytelnikowi szeregu ważnych i nowych informacji, które niejednokrotnie weryfikują wcześniejsze opinie na temat cmentarzyska trzcinieckiego na stanowisku 6 w Guciowie.

Podniosę w tym miejscu jeden istotny błąd formalny, który dotyczy lokalizacji miniaturowej siekierki z margla krzemionkowego – raz jest ona łączona z kurhanem XIII (Górski 2018b, 132), z odsyłaczem do ryc. 44: 2 – podczas gdy faktycznie jest ona zobrazowana na ryc. 49 i podpisana tam jako zabytek z kopca VIII. Ta sama siekierka w rozdziale poświęconym krzemieniarstwu została opisana jako zabytek pochodzący z kurhanu XII (Budziszewski 2018, tabl. VIII: 5 i tab. I – poz. XII/16).

Krytyczne ujęcie w stosunku do publikacji R. Rogozińskiej prezentuje również Anna Tyniec, autorka podrozdziału 2.3., poświęconego cmentarzysku wczesnośredniowiecznemu (2018). Ten etap funkcjonowania stanowiska omówiła tutaj w szerszym kontekście guciowskiego skupiska osadniczego – grodziska, osad otwartych oraz pozostałych cmentarzysk kurhanowych, zinwentaryzowanych i fragmentarycznie rozpoznanych wykopaliskowo w latach 70. XX w. przez Helenę Zoll-Adamikową (1974; 1975; 1979). Szczęśliwie, w publikacji tej ostatniej badaczki (1975) znalazły się, bardzo pomocne, odniesienia do badań R. Rogozińskiej (przekazane przez tę), przeprowadzonych zaledwie kilka lat wcześniej niż prace wykopaliskowe H. Zoll-Adamikowej i ogłoszenie pierwszej części książki na temat wczesnośredniowiecznych cmentarzysk ciałopalnych (Zoll-Adamikowa 1975).

Konfrontacja wniosków zaprezentowanych w tamtych publikacjach z zachowaną dokumentacją i zabytkami potwierdziła częściowo wcześniejsze opinie, np. tę, że kurhan nr XIX usypany został dopiero we wczesnym średniowieczu. Nie udało się jednak wykazać tego

w stosunku do innych kopców. Stosunkowo liczny zbiór ceramiki – liczniejszy, niż można by sądzić na podstawie dawnych publikacji (Tyniec 2018, 194, 196) – może dowodzić, iż ludność pobliskich osad wykorzystywała nasypy starszych kurhanów, a zapewne także naturalne kopczyki niektórych wydm do swoich celów grzebalnych, powiększając tym samym zasięg cmentarzyska wczesnośredniowiecznego (analogiczne postępowanie wykazano ostatnio w Chodliku, zob. Miechowicz 2015, 186). Ceramikę tak datowaną znaleziono w nasypach lub otoczeniu kilkunastu innych kurhanów. Wystąpiły w nich także spalone kości, których dzisiaj jednak nie można jednoznacznie przypisać do konkretnych pochówków – wczesnośredniowiecznych czy starszych, pochodzących z epoki brązu (por. uwagi powyżej). W analizie wykonanej bezpośrednio po badaniach terenowych nie wskazano bowiem skremowanych szczątków kostnych, które mogłyby być związane np. z wkopami grobowymi (groby jamowe) w nasypie kurhanów (Tyniec 2018, 197), charakterystycznych – obok grobów nakurhanowych – dla starszej, „pogańskiej” fazy wczesnego średniowiecza.

Anna Tyniec starannie prześledziła i porównała informacje publikowane na temat wczesnośredniowiecznej warstwy cmentarzyska z zachowaną dokumentacją i doszła do wniosków, że oprócz rozmaitych braków i niekonsekwencji, które się tam pojawiają, nie można wykluczyć przemieszania bądź zagubienia zabytków w czasie półwiecza, które upłynęło od ich wydobywania. Wszystkie dostrzeżone nieścisłości powodują, jak pisze, „ograniczone zaufanie do ‘zespołów’ zabytków z poszczególnych kurhanów czy obiektów” (Tyniec 2018, 197). Pełnej analizie techniczno-technologicznej oraz morfologiczno-stylistycznej poddano zbiór materiałów ceramicznych i tylko na tej podstawie wskazano datowanie niektórych form naczyniowych pochodzących z poszczególnych kurhanów. Analiza obiektów nieruchomych, a w konsekwencji rozważania na temat obrzędowości zastosowanej akurat na tym wczesnośredniowiecznym cmentarzysku obciążone są wątpliwościami, wynikającymi z wielokrotnie wskazywanych braków dokumentacyjnych. Autorka wskazuje jedynie na możliwości interpretacyjne w ramach dotychczasowej, ogólnej wiedzy o tej sferze kultury duchowej. Jak już wspomniano, zbiór ceramiczny liczący przeszło tysiąc fragmentów naczyń był główną podstawą wnikliwej analizy stylistycznej i chronologicznej. Dokumentuje to m.in. zamieszczona w tekście tabela 2, uwzględniająca cechy poszczególnych naczyń (morfologiczne, zdobnicze, techniczno-technologiczne) oraz ich chronologię. Jest ona jednak niewygodna w odbiorze z racji

uwzględnienia zbyt wielu elementów, które „zakodowano” cyfrowo. W pewnym stopniu jej odbiór ułatwiłby prosty zabieg powtórzenia na każdej stronie opisu dla poszczególnych kolumn.

Warto na koniec przytoczyć kilka istotnych konkluzji sformułowanych przez A. Tyniec w podsumowaniu jej rozważań o wczesnośredniowiecznej fazie cmentarzyska (2018, 203–206). Znaleźiska ze stanowiska 6 w Guciowie interpretuje ona jako zarówno cmentarzysko i jednocześnie miejsce kultu zmarłych. Dopuszcza równoległe istnienie tam grobów podkurhanowych i nakurhanowych (jamowych – wkopanych w nasyp oraz popielnicowych – naczynia umieszczane na nasypie). Nie wyklucza rodzinnego charakteru pochówków zlokalizowanych w obrębie jednego lub kilku położonych blisko siebie nasypów. Oznacza to, że przesłanki źródłowe z tego miejsca nie pozostają w opozycji do znanych z innych słowiańskich cmentarzysk ciałopalnych z terytorium Polski (Zoll-Adamikowa 1979, *passim*). W kontekście obecności w Guciowie kilku stanowisk sepulkralnych, położonych na obydwu brzegach Wieprza, otwarte pozostają pytania o ich wzajemną pozycję chronologiczną i zasady funkcjonowania w kontekście całego zespołu osadniczego (grodzisko i kilka osad otwartych). Autorka, czysto teoretycznie, rozważa różne możliwości interpretacji, których bez kompleksowych badań terenowych nie da się jednakże ustalić.

Ważnych informacji, weryfikujących wiedzę o wytworach krzemienych ze stanowiska 6 w Guciowie, dostarcza podrozdział 2.4. przygotowany przez Janusza Budziszewskiego (2018). Stosunkowo mała liczebność zbioru zabytków krzemienych, jak na skalę badań terenowych i wielokulturowość stanowiska, wynika zapewne z niezamierzonej (?) selektywnego ich odnotowywania podczas wykopalisk. Autor opracowania podkreśla nienaturalny brak w zbiorze, zwłaszcza pośród zabytków mezolitycznych, półsurowca oraz zbrojników, a zasadniczo zabytków „najdrobniejszej frakcji” (2018, 235, 237). W sprawozdaniach R. Rogozińskiej informacje o pozyskiwanych przedmiotach krzemienych są niezwykle oszczędne. Konkretnie formy narzędziowe wykazała ona w odniesieniu do grobu kultury ceramiki sznurowej spod nasypu kopca nr IX (Rogozińska 1963, ryc. 4), a nieprecyzyjnie wzmiankowała o innych „sznurowych”, głównie ceramicznych, znaleziskach, przy czym pod pojęciem kultury ceramiki sznurowej mieszczą się także wczesnobrązowe materiały kultury mierzanowickiej (Rogozińska 1965, 97; 1966, ryc. 3). W innym miejscu informuje, że jamy boczne w kurhanach nr XX i XXII „dostarczyły sporej ilości materiału krzemienego”, co jest „zjawiskiem, w do tej pory badanych kurhanach, nie

spotykany” (Rogozńska 1965, 94). Nie odnosi się jednak do chronologii wzmiankowanych zabytków. Całość jest tym bardziej tajemnicza, gdyż z badań tych nie zachowała się dokumentacja, ani też same zabytki. Janusz Budziszewski zamieścił w tabeli I (2018, 261 – poz. XX/1) tylko jeden amorficzny wiórek z kurhanu nr XX, z adnotacją „z *powierzchni*”.

Renata Rogozńska w żadnym z ogłoszonych komunikatów z badań, nie zasygnalizowała także obecności materiałów o chronologii innej niż „kultura ceramiki sznurowej”, trzciniecka lub wczesnośredniowieczna. Tymczasem zarówno analiza zabytków krzemiennych, jak też ceramicznych, pokazuje wielofazowość i wielokulturowość osadnictwa na stan. 6 – od schyłkowego paleolitu po średniowiecze i późniejsze okresy historyczne (Górski 2018c, 313). Wracając do wyników badań J. Budziszewskiego, analiza surowcowa i techniczno-technologiczna zabytków krzemiennych w odniesieniu do epoki neolitu, okazała się tylko częściowo zgodna z datowaniem materiałów ceramicznych. Bezkontekstowość badanego zbioru (głównie z powodu braków dokumentacyjnych) utrudniła możliwości analityczne. W ocenie inwentarza autor oparł się głównie na „wymowie poszczególnych zabytków” krzemiennych. Jednocześnie podkreślił mankamenty takiego postępowania z uwagi na powtarzalność technik, stosowanych w różnych okresach pradziejów – przez co zabytki te są słabymi wyznacznikami typologicznymi (Budziszewski 2018, 235). Mimo tego zastrzeżenia wydzielił, dość intuicyjnie, wyroby kultury lubelsko-wołyńskiej, również domniemane (Budziszewski 2018, tabl. I: 3; IX: 1, 2. X: 1-6; XIII: 3-5), przy czym brak w tej grupie narzędzi wiórowych, uformowanych retuszem rynienkowatym, swoistym wyróżnikiem tej jednostki (Zakościelna 1996, 92-93; Libera, Zakościelna 2013, 218-220, 228). W tabeli 1 (Budziszewski 2018, 241 – poz. II/2) wykazano fragment wióra z retuszem rynienkowatym, łączonego z kulturą lubelsko-wołyńską lub trzciniecką (!). Zabytek ten nie jest ilustrowany. Identyczną chronologię zaproponowano tam dla fragmentu „niby drapacza” (Budziszewski 2018, 241 – poz. II/1); również nie został zobrazowany. Skądinąd narzędzia z takim retuszem (głównie wiórowce i grociki) pochodzą z pobliskiego Bondyrza i Bliżowa (Balcer *et al.* 2002, np. ryc. 13: 11, 15; 24: 15; 25: 12; 27: 5-7; 35: 3; 46: 8, 9; 64: 1-2, 3, 6; 65: 3) oraz innych roztoczańskich miejscowości (Zakościelna 1996, 162, tabl. XXIV: 16, 17). Retusz rynienkowaty nie jest bynajmniej jedynym wyróżnikiem wytwórczości tej kultury, toteż wskazane przez J. Budziszewskiego narzędzia (zwłaszcza półtylczak zdwojony ze śladami wyświeceń – 2018, tabl. I: 3; także rylce) nie pozostają w opozycji do

standardów krzemieniarstwa kultury lubelsko-wołyńskiej (zob. Zakościelna 1996). Czy jednak niektóre z nich, zwłaszcza wiórowce (Budziszewski 2018, tabl. X: 1-2), nie wpasowują się także w wytwórczość kultury pucharów lejkowatych (zob. Balcer 1983, 130-153), tym bardziej że analogiczne wyroby krzemienne, oprócz licznych ułamków naczyń, rozpoznano na pobliskich osadach tej ostatniej kultury (Balcer *et al.* 2002, 128-129)? Ponadto ceramika „pucharowa” rozpoznana została na stanowisku 6 w Guciwie (Górski 2018c, 313).

Kolejna dyskusyjna kwestia dotyczy uwag Janusza Budziszewskiego na temat zmienności parametrów półsurowca wiórowego w ramach rozwoju kultury lubelsko-wołyńskiej. Powołując się na Annę Zakościelną (1996 – Budziszewski 2018, 237), pisze, że w fazie starszej tej kultury wykorzystywano „relatywnie niewielkie wióry”, w późnej natomiast makrolityczne, podczas gdy ta autorka podkreśla, iż najbardziej charakterystyczną cechą krzemieniarstwa kultury lubelsko-wołyńskiej jest duże zróżnicowanie cech metrycznych półsurowca wiórowego (Zakościelna 1996, 91 i przyp. 9) w obrębie całej rozpiętości chronologicznej tej „poprzelomowej” kultury.

Dotychczasowe badania terenowe nie wykazały na Roztoczu śladów trwałego osadnictwa kultury lubelsko-wołyńskiej (Libera 2005, 39). Nie pozyskano tu materiałów ceramicznych z tego czasu, a jedynie luźne i niezbyt liczne narzędzia z krzemienia wołyńskiego, głównie wiórowce i grociki z retuszem rynienkowatym. Natomiast dobrze jest reprezentowane, w najbliższym otoczeniu stanowiska 6, osadnictwo kultury pucharów lejkowatych – w Bliżowie, Bondyrzu, Hutkach-Namulu (Balcer *et al.* 2002, 136-137, 203-204; Libera 2005, 49-41). W związku z powyższym, należy uwzględnić – równoległe do możliwości epizodycznych pobytów na Roztoczu Tomaszowskim i Rawskim – bliższe kontakty społeczności kultury lubelsko-wołyńskiej (w tym importy narzędzi) w jej późnej fazie z tubylczymi ugrupowaniami kultury pucharów lejkowatych. Stabilne osadnictwo tej pierwszej (m.in. stałe osady i cmentarzyska) miało miejsce tuż za wschodnią krawędzią Roztocza, w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Grzędzie Sokalskiej (centra osadnicze na mapie zasięgu – Kadrow, Zakościelna 2000, fig. 42).

Do interesujących wyników analizy typologicznej, przeprowadzonej na zbiorze wyrobów krzemiennych ze stanowiska 6 w Guciwie, należy zaliczyć wyróżnienie w nasypie i pod nasypem kopca IX, przykrywającego centralny grób kultury ceramiki sznurowej, zabytków kultury amfor kulistych. Na inwentarz ten składają się, oprócz siekiery (element wyposażenia centralnego grobu kultury ceramiki sznurowej), „obfite pozostałości

po specyficznej wytwórczości wiórowej wykonywanej technika naciskową” (Budziszewski 2018, 237) – w tabeli I wykazano ponad 20 egzemplarzy o takiej afiliacji, wszystkie z surowca świeciechowskiego. Sygnalizowana w kurhanie IX siekiera gładzona nie jest jednak jedynym egzemplarzem nawiązującym stylistycznie do kultury amfor kulistych, jakie odnotowywano w grobach kultury ceramiki sznurowej (por. Jarosz 2018, 70).

Nadmienić tu należy, że kultura amfor kulistych reprezentowana jest na Roztoczu równie słabo jak lubelsko-wołyńska. Dotychczasowe jej ślady to luźne znaleziska gładzonych siekier i dłut z surowca pasiastego, świeciechowskiego i wołyńskiego, które pozyskano m.in. w Bondyrzu, Bliżowie, Hutkach-Namulu, przy całkowitym braku znalezisk materiałów ceramicznych (Balcer *et al.* 2002, 108, 129-130; Libera 2005, 40). Na stanowisku 6 zasygnalizowano jeden fragment ceramiki, który być może ma związek z kulturą amfor kulistych (Górski 2017, ryc. XXXII: 19; 2018c, 313). Autorzy książki pt. *Z pradziejów Roztocza na Ziemi Zamojskiej* (Balcer *et al.* 2002) rozważają, czy wspomniane narzędzia (a być może także pojedyncze narzędzia wiórowe z surowca świeciechowskiego, odpowiadające konwencjom krzemieniarstwa tej kultury – zob. Balcer 1983, 207-221) są oznaką epizodycznego osadnictwa kultury amfor kulistych, czy też można by je zinterpretować inaczej, w kontekście osadnictwa kultury pucharów lejkowatych (Balcer *et al.* 2002, 130)? Nie wykluczając całkowicie pobytów na Roztoczu społeczności kultury amfor kulistych (epizody osadnicze?), wskazują na możliwość wymiany dóbr (tu np. importy siekier) pomiędzy jej ludnością a przedstawicielami kultury pucharów lejkowatych. Materiały z Guciowa, ze względu na ich charakter (rdzeń, półsurowiec, narzędzia), można by więc uznać za potwierdzenie takiego epizodu osadniczego, bądź jeszcze raz rozpatrzeć w kontekście osadnictwa kultury pucharów lejkowatych.

Analiza materiałów krzemiennych pozwoliła przede wszystkim wyodrębnić pulę narzędzi kultury trzcinieckiej, nieznaną dotąd z tego cmentarzyska – wkładki tyłcowych i pseudotyłcowych oraz łuszczni. Podobne zestawy pojawiały się już na innych stanowiskach tej kultury (Budziszewski 1998, 2018, 238). W odniesieniu do dwuściennej siekier (Rogozińska 1963, ryc. 6b; Budziszewski 2018, tabl. XI: 5), łączonej dotychczas z cmentarzyskiem trzcinieckim (Rogozińska 1963, ryc. 6b; Taras 1995, 80; Makarowicz 2010, ryc. 3.21-7), wykazano, że pochodzi ona z powierzchni kurhanu (Budziszewski 2018 – tab. I, poz. XIII/23). Autor opracowania poświęconego krzemieniarstwu wyklucza jej związek z kulturą trzciniecką i datuje ogólnie na wczesną

epokę brązu (dlaczego nie wprost na kulturę mierzanowicką, skoro ceramika taka została wyodrębniona na stanowisku?). Negując możliwość związku tego zabytku z kulturą trzciniecką, zamieszcza następującą uwagę: „Materiały z Guciowa były przez wiele lat uznawane za jeden z wyznaczników charakteru krzemieniarstwa społeczności trzcinieckich międzyrzecza Wisły i Bugu (Taras 1997). Symbolicznym przykładem może tu być ilustrująca wszystkie opracowania tematu siekierka dwuścienne pochodząca rzekomo z grobu w kurhanie XIII (Taras 1995, tabl. 37-5; Makarowicz 2010, Ryc. 3.21-7), która okazuje się typowym okazem krzemieniarstwa z wcześniejszego okresu epoki brązu znalezionym na powierzchni stanowiska (...). Co zatem zostaje dziś z mitu krzemieniarstwa kultury trzcinieckiej w Guciowie?” (Budziszewski 2018, 238). Jakkolwiek wykazanie powierzchniowego charakteru tego znaleziska, w kontekście obecności w przestrzeni stanowiska materiałów ceramicznych kultury mierzanowickiej, może wykluczyć (bądź umniejszyć) możliwość jego związku z cmentarzyskiem trzcinieckim, tym niemniej w żadnej z przytoczonych prac nie pojawia się stwierdzenie na temat ogólnego charakteru krzemieniarstwa z Guciowa – byłoby to niewykonalne, zważywszy na fakt, że tylko dwa zabytki z tego stanowiska – grociki i owa siekiera są w nich przytaczane (wzmianki o siekierze i grociku: Taras 1995, 80; 1997, 164, 175, 176; Makarowicz 2010, 184). Nie da się wszak zbudować „mitu” na tak wątej podstawie...

Janusz Budziszewski, oprócz drobnych form narzędziowych, afiliację trzciniecką wskazuje też dla innej siekierki – miniaturowego egzemplarza z margła krzemionkowego (tabl. VIII: 5), którego pokrój jest zbliżony do siekierki z surowca rejowieckiego, znalezionej w Zienkach (Bronicki 1996, ryc. 1c).

Rozdział 3 monografii składa się czterech krótkich podrozdziałów. Trzy pierwsze omawiają wyniki analiz specjalistycznych, podjętych ponownie i weryfikujących dawne opracowania (3.1., 3.3.) – dotyczy to analizy antropologicznej (Szczepanek 2018) i drewna uzyskanego z kurhanów (Lityńska-Zajac 2018) – lub nowych badań (3.2., 3.4.), które przeprowadzono w odniesieniu do szczątków zwierzęcych (Abłamowicz 2018) oraz ceramiki (Rauba-Bukowska 2018). Ich wyniki pozwoliły sformułować kilka wniosków dotyczących gospodarki zasobami środowiskowymi, wzmocniły ustalenia wysnute ze standardowej analizy archeologicznej i jednocześnie powiększyły bazę danych laboratoryjnych dla całego trzcinieckiego kompleksu kulturowego.

Ostatni, krótki rozdział (4) tej monografii, autorstwa J. Górskiego (2018c) uzupełnia wiedzę o wszystkich sekwencjach osadnictwa pradziejowego, średniowiecznego

i historycznego na stanowisku, pokazując, że ten fragment dorzecza górnego Wieprza leżał w sferze zainteresowań różnych ugrupowań kulturowych – zarówno schyłkowopaleolitycznych i mezolitycznych łowców i myśliwych, jak też pradziejowych i wczesnohistorycznych rolników i pasterzy. Główne etapy osadnictwa w tym regionie wiązały się jednak z eneolityczną kulturą pucharów lejkowatych, kulturą trzciniecką z epoki brązu oraz z początkami formowania się wczesnośredniowiecznych struktur słowiańskich.

Wszystkie rozdziały monografii zostały bardzo starannie zilustrowane (plany, rysunki, fotografie, wykresy, zestawienia tabelaryczne). Oprócz fotografii i rysunków nowych – przygotowanych specjalnie na potrzeby tego wydawnictwa – wykorzystano dokumentację archiwalną (plany i rysunki terenowe oraz fotografie czarno-białe). Poziom ilustracji jest wysoki. Warto docenić, mimo podnoszonej wielokrotnie przez poszczególnych autorów niedostatków dawnej dokumentacji (braku rysunków i opisów lub nieprecyzyjnych przekazów), staranność i sugestywność terenowych rysunków obiektów, autorstwa Renaty Rogozińskiej.

Do książki dołączono płytę, która zawiera komplet dokumentacji archiwalnej (rysunki terenowe oraz opisy wykonane przez badaczkę stanowiska), a ponadto zestawienia tabelaryczne z opisami materiałów ceramicznych.

W monografii pojawiają się pomniejsze, formalne niedoskonałości, np. niepoprawne odnośniki do rycin, pomyłki w cytowaniu literatury oraz błędy literowe. Nie na tyle jednak często, aby utrudniać jakość całego przekazu.

Książka pt. *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* to ważna pozycja źródłoznawcza na rynku literatury archeologicznej. Wyraży szacunku należą się badaczom, którzy podjęli się trudnego zadania i wytrwali w nim pomimo obiektywnych przeszkód. Konsekwencja i determinacja przyswiecające im na etapie pracy analitycznej pozwoliły ostatecznie zweryfikować dawne materiały oraz już utrwalone opinie o stanowisku 6 w Guciowie i, co ważniejsze, „ocalić od zapomnienia” i przywrócić ogółowi społeczności archeologicznej tę część dziedzictwa kulturowego.

Bibliografia

- Ablamowicz R. 2018. Analiza archeozoologiczna kości z kurhanów w Guciowie, stan. 6, pow. zamojski. W: J. Górski, A. Tynieć, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 291-292.
- Balcer 1983. *Wytwórczość narzędzi krzemianych w neolicie ziem polskich*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- Balcer B., Machnik J., Sitek J. 2002. *Z pradziejów Roztocza na Ziemi Zamojskiej* (z aneksami: W. Koman, H. Maruszczak, K. Bałaga). Kraków: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Krakowie.
- Bronicki A. 1996. Kurhan kultury trzcinieckiej – „Szwedzka Mogiła” w miejscowości Zienki, gm. Sosnowica, woj. chełmskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 1, 59-61.
- Budziszewski J. 1998. Krzemieniarstwo społeczności kultury trzcinieckiej z Wyżyny Środkowomłopolskiej. W: A. Koško, J. Czebreszuk (red.), *„Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 301-328.
- Budziszewski J. 2018. Materiały krzemienne z cmentarzyska kurhanowego na stanowisku 6 w Guciowie, pow. zamojski. W: J. Górski, A. Tynieć, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 235-281.
- Dąbrowski J. 1972. *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- Dąbrowski J. 2004. *Ältere Bronzezeit in Polen*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Górski J. 2007. *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 3). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.
- Górski J. 2018a. Cmentarzysko kurhanowe na stanowisku 6 w Guciowie. Zagadnienia wstępne. W: J. Górski, A. Tynieć, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 7-25.
- Górski J. 2018b. Cmentarzysko kultury trzcinieckiej w Guciowie, stan. 6, pow. zamojski. W: J. Górski, A. Tynieć, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 87-189.
- Górski J. 2018c. Ślady osadnictwa innych kultur na stanowisku 6 w Guciowie, pow. zamojski. W: J. Górski, A. Tynieć, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki*

- brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 313.
- Górski J., Tyniec A. 2018. Katalog kurhanów, nasypów i obiektów zarejestrowanych/odkrytych w trakcie badań wykopaliskowych na stan. 6 w Guciowie, pow. Zamość w latach 1959-1965. W: J. Górski, A. Tyniec, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 53-66.
- Iwański M. 2018. *Kurhany w Guciowie, powiat zamojski w świetle obrazowań lotniczym skanerem laserowym*. W: J. Górski, A. Tyniec, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 37-52.
- Jarosz P. 2018. Groby oraz pozostałości osadnictwa ze schyłku neolitu i wczesnego okresu epoki brązu w Guciowie, na stan. 6. W: J. Górski, A. Tyniec, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 76-85.
- Kadrow S., Zakościelna A. 2000. An outline of the evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine. *Baltic-Pontic Studies* 9, 187-255.
- Kempisty A. 1978. *Schylek neolitu i początki epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami* (= Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego 121). Warszawa: Wyd. UW.
- Libera J. 2005. Od łowców mamutów do pierwszych pasterzy. W: E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Archeologia Roztocza* (= Skarby z Przeszłości 7). Lublin: Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Lublinie, 21-43.
- Libera J., Zakościelna A. 2013. Retusz rynienkowaty w eneolicie i wczesnej epoce brązu na ziemiach polskich. W: M. Nowak, D. Stefański, M. Zając (red.), *Retusz – jak i dlaczego? „Wieloperspektywność elementu twardzonego”* (= *Prace Archeologiczne* 65). Kraków: Wydawnictwo Instytutu Archeologii UJ, 214-239.
- Lityńska-Zając M. 2018. Drewna w kurhanach kultury trzcinieckiej w Guciowie, pow. zamojski. W: J. Górski, A. Tyniec, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 293-302.
- Makarowicz P. 1998. Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000-1600 BC) (= *Materiały do Syntezy Pradziejów Kujaw* 8). Poznań: Instytut Prahistorii UAM.
- Makarowicz P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pograniczna Wschodu i Zachodu Europy* (= *Archaeologia Bimaris. Monografie* 3). Poznań: Wyd. Poznańskie.
- Miechowicz Ł. 2015. Śladami Profesora Aleksandra Gardawskiego po Chodliku i Kotlinie Chodelskiej. W: H. Taras (red.), *Mysł badawcza Aleksandra Gardawskiego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 183-192.
- Orzechowski M. 2018. Zaplecze osadnicze wielokulturowego cmentarzyska kurhanowego w Guciowie (stanowisko 6) w świetle badań powierzchniowych i weryfikacyjnych. W: J. Górski, A. Tyniec, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 27-36.
- Raubka-Bukowska A. 2018. Wyniki analiz mikroskopowych naczyń kultury trzcinieckiej i z okresu średniowiecza z Guciowa, stan. 6, pow. zamojski. W: J. Górski, A. Tyniec, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 303-312.
- Rogozińska R. 1961. Sprawozdanie z badań kurhanów trzcinieckich w Guciowie, pow. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne* 13, 45-50.
- Rogozińska R. 1963. Sprawozdanie z badań stanowisk kultury trzcinieckiej w Guciowie i Bondyrzu, pow. Zamość w 1961 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 15, 84-93.
- Rogozińska-Goszczyńska R. 1965. Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Guciowie, pow. Zamość, w sezonie wykopaliskowym 1963. *Sprawozdania Archeologiczne* 17, 93-98.
- Rogozińska-Goszczyńska R. 1966. Sprawozdanie z badań cmentarzyska kurhanowego kultury trzcinieckiej w Guciowie, pow. Zamość, w sezonie wykopaliskowym 1964 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 18, 51-55.
- Szczepanek A. 2018. Analiza antropologiczna szczątków ludzkich z kurhanów w Guciowie, pow. zamojski. W: J. Górski, A. Tyniec, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 283-289.
- Taras H. 1995. *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Taras H. 1995. Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na wyżynach Wschodniomałopolskiej i Zachodniowołyńskiej oraz na zachodnim Polesiu. W: J. Lech, D. Piotrowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20-22 października 1994 r.* (= *Komitet Nauk Pra i Protohistorycznych PAN. Prace* 2). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 163-183.
- Tyniec A. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Guciowie, stan. 6, pow. zamojski. W: J. Górski, A. Tyniec, *Fenomen miejsca. Nekropola kurhanowa z neolitu, epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Guciowie, pow. zamojski*

- (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 6). Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 191-233.
- Zakościelna A. 1996. *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zoll-Adamikowa H. 1974. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Guciwie, pow. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne* 26, 115-169.
- Zoll-Adamikowa H. 1975. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. 1. Źródła*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- Zoll-Adamikowa H. 1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. 2. Analiza*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.